

УДК 342.95:343.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.47>

АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Глущенко Н.В.,
*доктор філософії з права,
старша викладачка кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-4104-7791
e-mail: n.gluschenko@yur.sumdu.edu.ua*

Глущенко Н.В. Антикорупційна політика України: виклики та перспективи.

Стаття присвячена з'ясуванню викликів та перспектив антикорупційної політики України. Наголошено, що корупція є негативним явищем, яке підриває засади демократії, законності та економічного розвитку країни, що підтверджує актуальність антикорупційної політики держави. З'ясовано зміст поняття «антикорупційна політика», в тому числі наведено інституціональний підхід до його розуміння. Визначено, що ключовими ознаками антикорупційної політики є: комплексний характер, системність та послідовність; держава в особі органів публічної адміністрації є ключовим суб'єктом її реалізації; взаємодія з громадськістю є її важливою складовою; основна її мета – запобігання, зниження рівня корупції, виявлення її проявів, усунення умов, що їй сприяють. З'ясовано структурні елементи антикорупційної політики України, які формувалися в декілька етапів починаючи з 1991 року, при цьому етап розвитку інституційного забезпечення державної антикорупційної політики та активізації подальшої імплементації міжнародних підходів до державної антикорупційної політики триває дотепер. Встановлено, що незважаючи на успіхи антикорупційна політика держави стикається з низкою труднощів: недостатня інституційна спроможність антикорупційних органів; корупція в судовій системі; слабкий рівень залучення громадськості до протидії корупції; недосконалість антикорупційного законодавства та необхідність урахування викликів воєнного часу і поствоєнної розбудови; проведення антикорупційних реформ під тиском міжнародних партнерів як умови для отримання фінансової, військової допомоги тощо. Наведено результати крайніх соціологічних досліджень щодо діяльності антикорупційних органів та реалізації ними антикорупційної політики держави. Зазначено, що існуючі сьогодні виклики обумовлюють перспективи удосконалення антикорупційної політики України. Акцентовано увагу на необхідності посилення внутрішньої стійкості антикорупційної системи України з метою мінімізації ризиків відкату антикорупційних реформ після припинення міжнародної підтримки, зокрема у поствоєнний період.

Ключові слова: корупція, антикорупційна політика, антикорупційні органи, корупційні виклики, пов'язані із поствоєнною розбудовою.

Hluschenko N.V. Anti-corruption policy of Ukraine: challenges and prospects.

The article is devoted to identifying the challenges and prospects of Ukraine's anti-corruption policy. It emphasizes that corruption is a negative phenomenon that undermines the foundations of democracy, the rule of law, and the country's economic development, which underscores the relevance of the state's anti-corruption policy. The article clarifies the concept of "anti-corruption policy", including presenting an institutional approach to its understanding. It identifies key characteristics of anti-corruption policy: its comprehensive, systematic, and consistent nature; the state, represented by public administration bodies, as the primary actor in its implementation; the essential role of civil society interaction; and its main goal – preventing and reducing corruption, identifying its manifestations, and eliminating the conditions that contribute to it. The structural elements of Ukraine's anti-corruption policy are outlined, developed in several stages since 1991. The current phase involves the institutional development of

the state anti-corruption policy and further implementation of international approaches. Despite some achievements, the anti-corruption policy faces a number of difficulties: insufficient institutional capacity of anti-corruption bodies; corruption within the judiciary; weak public engagement in combating corruption; shortcomings in anti-corruption legislation; and the need to address wartime and post-war reconstruction challenges. The article also highlights that many reforms are carried out under pressure from international partners as a condition for receiving financial and military aid. The latest sociological research findings are presented, evaluating the performance of anti-corruption bodies and their implementation of the national anti-corruption strategy. It is noted that current challenges shape the future direction of improving Ukraine's anti-corruption policy. Particular attention is drawn to the need to strengthen the internal resilience of Ukraine's anti-corruption system in order to minimize the risks of rollback in reforms following a reduction or cessation of international support, especially in the post-war period.

Key words: corruption, anti-corruption policy, anti-corruption bodies, corruption challenges associated with post-war development.

Постановка проблеми. Корупція є негативним явищем, яке системно підриває основи демократії, законності та економічного розвитку. Негативний вплив корупції виявляється в падінні авторитету країни, органів державної влади, моральних цінностей у суспільстві, вона зумовлює проникнення кримінальної складової в державно-управлінські та суспільні відносини, а також підриває економічні й політичні засади держави, блокує надходження іноземних інвестицій, що призводить до тінізації економіки [1, с. 100]. В Антикорупційній стратегії України на 2021–2025 рр. корупція розглядається як ключова перешкода стабільному економічному зростанню і розбудові ефективних та інклюзивних демократичних інститутів [2]. Втім для України питання запобігання та боротьби з корупцією без перебільшень не втрачає актуальності з часів проголошення незалежності у 1991 році. Сьогодні основний показник для визначення рівня корупції в країні – Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI), який розраховується міжнародною організацією Transparency International. У 2024 році Україна отримала 35 балів та зайняла 105 місце серед країн (для порівняння у 2023 році – 34 бали та 104 місце) [3]. Цей показник свідчить, що присутність корупції все ще становить пряму загрозу стабільності держави, що робить вивчення антикорупційної політики необхідним для пошуку ефективних механізмів протидії.

З урахуванням наведеного **метою дослідження** є з'ясування викликів та перспектив антикорупційної політики України.

Стан опрацювання проблематики. Останні публікації та дослідження свідчать, що антикорупційна політика України була предметом дослідження таких вітчизняних науковців як: В.А. Біленко, О.В. Булгакова, О.Б. Ганьба, Н.В. Гришина, Н.П. Демчик, О.А. Ковтун, К.М. Наумчук, К.О. Нестеренко, С.А. Назаренко, А.М. Новак, Н.В. Перун, К.В. Ростовська, Л.Я. Самойленко, О.В. Скочиляс-Павлів та інші. Втім, незважаючи на наукову розробленість антикорупційна політика є ключовим пріоритетом державної політики України, що прямо впливає на національну безпеку, міжнародну підтримку, економічне зростання і довіру громадян до держави. Враховуючи вказане очевидно, що в умовах воєнного часу та євроінтеграційних процесів антикорупційна політика держави потребує окремої уваги з боку науковців, експертів і законодавця.

Виклад основного матеріалу. В науковій доктрині існує низка підходів до розуміння поняття «антикорупційна політика», тому доцільно навести найпоширеніші підходи до його визначення. На думку Н.В. Гришиної та К.В. Ростовської, державна антикорупційна політика – це передбачений законодавством комплекс організаційно-правових, адміністративних, економічних, ідеологічних, освітньовиховних, інших заходів, що ініціюються, розробляються та реалізуються публічною адміністрацією у взаємодії з громадянським суспільством з метою усунення причин та умов, що сприяють корупції, зниження рівня корупції у всіх сферах суспільного життя, виявлення та припинення фактів корупції, відновлення порушених прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави [4, с. 33]. О. Ганьба розуміє державну антикорупційну політику як систематичну, послідовну, цілеспрямовану діяльність держави у тісній співпраці з органами місцевого самоврядування та суб'єктами громадянського суспільства, що полягає у формуванні стратегічних положень і шляхів їх реалізації з метою запобігання корупції, ефективної діяльності спеціалізованих антикорупційних органів, дієвого застосування превентивних антикорупційних механізмів і формування антикорупційної культури в Україні [5, с. 92-93]. В контексті інститу-

ціонального підходу антикорупційна політика є інтегративною взаємодією визначених законом суб'єктів запобігання корупції, спрямовану на детермінацію та впровадження інституціональних, структурно-функціональних і ресурсних засад, організаційних заходів щодо унеможливлення проявів корупції в системі публічного управління [6, с. 65]. Аналіз цих визначень дозволяє стверджувати, що антикорупційна політика держави: комплексна, системна та послідовна; ключовим суб'єктом її реалізації є держава в особі органів публічної адміністрації; взаємодія з громадськістю є її важливою складовою; основна її мета – запобігання, зниження рівня корупції, виявлення її проявів, усунення умов, що їй сприяють.

О.В. Сkochилас-Павлів до структурних елементів антикорупційної політики відносить: стратегію протидії корупції; антикорупційну нормативно-правову базу та механізм її виконання; діяльність спеціальних органів з формування та реалізації антикорупційної політики; утворення комісій, координаційних рад з протидії корупції; використання ЗМІ [7]. Вказані елементи антикорупційної політики України формувались в декілька етапів: зародження антикорупційної політики у 1991–1995 рр.; становлення та формування загальних положень антикорупційної політики (1996–2003 рр.); первинна імплементація міжнародних підходів до антикорупційної політики (2004–2014 рр.); розвиток інституційного забезпечення антикорупційної політики та активізації подальшої імплементації міжнародних підходів до антикорупційної політики (2015 р. – до сьогодні) [8, с. 160].

З позиції теорії державного управління визначальними факторами, які вплинули на формування антикорупційної політики у сучасній Україні стали: криза політичної влади, системні прорахунки в реформуванні економіки, зрощування бізнесу і влади, слабкість демократичних традицій, обмеженість інститутів громадянського суспільства, недосконалість антикорупційного законодавства та невизначеність перспектив економічного розвитку країни [6, с. 64]. Н.П. Демчик зазначає, що Україна в останні роки здійснює значні зусилля у боротьбі з корупцією та впровадженні антикорупційних заходів і цей процес супроводжується як досягненнями (впровадження антикорупційних законів, створення і розвиток спеціалізованих антикорупційних органів, підвищення рівня усвідомлення громадськістю проблеми корупції та підтримки антикорупційних ініціатив), так і труднощами (політичний тиск, спроби впливу з боку корупційних структур, недостатня ефективність судової системи, недостатня координація та співпраця між антикорупційними органами, недостатня прозорість та відкритість у владних структурах) [9, с. 290].

Л.Я. Самойленко, С.А. Назаренко та Н.В. Перун до викликів з якими стикається антикорупційна політика країни відносять недостатню інституційну спроможність антикорупційних органів [10, с. 88]. Сьогодні антикорупційна діяльність або похідна їй є сферою діяльності низки державних органів. Так, на Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. покладає повноваження щодо розробки проєктів Антикорупційної стратегії та державної програми з її виконання, здійснення моніторингу, координації та оцінки ефективності виконання Антикорупційної стратегії; підготовки та подання проєкту національної доповіді щодо реалізації засад антикорупційної політики; організації застосування досліджень з питань вивчення ситуації щодо корупції і тощо (ст. 11) [11]. Антикорупційними органами також є Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), Вищий антикорупційний суд (ВАКС), Агентство з розшуку та менеджменту активів (АРМА), багато з яких стикаються з обмеженими фінансовими ресурсами, недостатньою кількістю кваліфікованого персоналу та відсутністю необхідного обладнання для виконання завдань. Це призводить до повільного реагування на корупційні правопорушення та неможливості забезпечити ефективний контроль за діяльністю посадових осіб [10, с. 88]. Незважаючи на формальну незалежність НАБУ, САП, НАЗК, ВАКС періодично зазнають політичного впливу з боку влади. Це ставить під сумнів їх об'єктивність і знижує довіру суспільства. Крім того результати опитування респондентів з яких – 146 адвокатів (82 %) та 32 юристи (18 %), яке тривало 15–31 жовтня 2024 року свідчать, що 27,27 % вважають, що є взаємозалежність між антикорупційними органами, що може свідчити про об'єднання їхніх зусиль чи навіть взаємне втручання і негативно позначається на їх незалежності та ефективності. Це підкреслює необхідність збереження і посилення автономії антикорупційних органів для ефективного виконання їхніх функцій [12].

Необхідно зазначити, що антикорупційні органи взаємодіють із судовою системою і 18,10 % респондентів оцінюють взаємодію як добру, а 16,38 % – як високий рівень взаємодії, що свідчить

про наявність позитивних аспектів співпраці між цими інститутами [12]. Втім, особливе занепокоєння викликає корупція в судах, боротьба з якою це виклик антикорупційної політики, що є актуальним вже багато років. Це пов'язано з тим, що саме на суди покладена відповідальність за однакове й ефективне покарання всіх корумпованих осіб і за захист тих, хто «здіймає тривогу», оскільки вони необхідні для ефективного усунення всіх форм корупції [13, с. 666]. Зокрема, у 2024 році 18,1 % опитаних підприємців ствердно відповіли на пряме запитання, чи стикалися вони з корупцією в судовій системі, тоді як у 2023 році лише 15,2 % [14, с. 119].

Актуальним викликом для антикорупційної політики країни залишається також забезпечення активної участі громадськості в протидії корупції. Залучення громадян до контролю за владними структурами, виявлення корупційних випадків та висунення вимог до їх розслідування та покарання сприяє підвищенню прозорості та відповідальності [9, с. 291]. Громадянське суспільство та ЗМІ важливі фактори, які дозволяють створити у суспільстві негативне ставлення до корупції, атмосферу нетерпимості до відомих випадків корупції. При цьому ЗМІ можна розглядати не тільки як безпосередній засіб викриття корупційних правопорушень, але й як певний превентивний засіб проти корупції, інститут формування умов, в яких корупція має менше шансів на процвітання [15]. Більшість респондентів (близько 55 %) оцінюють вплив медіа як середній або високий, тобто останні відіграють важливу роль у контролі за діяльністю антикорупційних органів, хоча цей вплив далеко не завжди прямий або ефективний у вирішенні корупційних проблем [12]. Необхідно зазначити, що сьогодні при антикорупційних органах діють громадські ради, крім того у щорічному звіті про діяльність НАЗК за 2023 рік наводиться статистика щодо залучення громадськості до співпраці з розробки Державної антикорупційної програми, а одним із найпомітніших прикладів співпраці влади, громадськості та бізнесу у 2016 році стала ініціатива «Разом проти корупції» тощо [16]. Але взаємодія громадськості та антикорупційних органів супроводжується і викликами. Так, у вересні 2024 року члени громадської ради при АРМА склали повноваження через непрозорість у роботі АРМА, створенні ним штучних перешкод для здійснення заходів громадського контролю за його діяльністю, систематичне ігнорування керівництвом АРМА звернень, незалучення їх до опрацювання нормативних актів [17].

Однією з ключових проблем, яка ускладнює залучення громадськості до ефективної протидії корупції є нейтральне ставлення до неї. Незважаючи на численні спроби влади в різні періоди подолати це явище громадяни України на рівні свідомості зберегли якщо не позитивне, то принаймні нейтральне ставлення до корупції [18, с. 408]. Однією із причин такої ситуації є недовіра до антикорупційних органів. Так, 35,1 % респондентів, опитаних компанією «Active Group» 17–18 січня 2023 р., зазначили, що їм важко відповісти на питання чи готові вони довіряти «новим» антикорупційним органам (НАБУ, НАЗК, САП), ще 12,5 % – неготові довіряти, 14,9 % – скоріше неготові довіряти [19]. Таким чином, подолання нейтрального ставлення до корупції є важливою передумовою для формування активного громадянського суспільства, здатного ефективно взаємодіяти з державними органами у боротьбі з цим явищем.

Сьогодні на особливу увагу заслуговує і вдосконалення антикорупційного законодавства. В.А. Біленко зазначає, що хоча антикорупційне законодавство й було створено, але військова агресія та сучасні реалії потребують внесення змін і вдосконалення державної антикорупційної політики загалом [20, с. 244]. На проблемах безсистемних змін до законодавства у сфері запобігання та протидії корупції, що негативно впливають на ефективність правозастосування та необхідності удосконалення положень нормативних актів та їх проєктів для усунення можливих корупціогенних факторів наголошено й в Антикорупційній стратегії [2]. Результати опитування свідчать, що значна частина респондентів вважає, що ситуація з внесенням законодавчих змін у боротьбі з корупцією за останні 5 років покращилась (38,79 %). Але значний відсоток вказує і на погіршення ситуації (37,07 %). Респонденти зазначають, що до 2022 року були покращення, але війна збільшила масштаби корупції і ускладнила ситуацію [12]. Зокрема, в Україні наразі відсутній окремий закон, який би захищав викривачів суспільно необхідної інформації. Хоча сьогодні Україна працює над розробленням цього закону та імплементацією стандартів забезпечення захисту викривачів, викладених у Директиві Європейського парламенту і Ради ЄС 2019/1937 від 23.10.2019 р. [16].

Як зазначають фахівці, пріоритетом сьогодення є розробка проєктів, необхідних реформ для удосконалення та пристосування системи органів державної влади до корупційних викликів, пов'язаних із поствоєнною розбудовою, оскільки як показало соціологічне дослідження червня 2023 року, створене на замовлення Transparency International Ukraine, 73 % українців і 80 %

представників бізнесу найбільше непокоїть повернення корупційних схем у процеси відновлення країни [16]. Відповідно у поствоєнний період органам державної влади та інституціям, що реалізують антикорупційну політику, насамперед необхідно забезпечити виконання певних заходів (деякі з них необхідно закріпити в правових нормах), а саме: завершення впровадження застосування новітніх технологій електронного урядування; мінімізацію розподільчих і дозвільних функцій; підвищення професіоналізму посадових осіб; розробку дієвих механізмів контролю з боку громадських організацій, які користуються високою довірою громадян; публікацію на прозорій основі звітів про розподіл фінансової допомоги щодо відбудови України за галузями та регіонами, територіальними громадами та інші [21].

Науковці, експерти та практики наголошують, що сьогодні значна частина прогресу в сфері антикорупційної діяльності держави досягається під тиском міжнародних партнерів. Але викликає занепокоєння, що зменшення або взагалі втрата такої підтримки в поствоєнний час може призвести до відкату реформ. Зокрема, поштовхом для відновлення антикорупційної реформи та її посилення стало отримання Україною статусу кандидатики у члени ЄС у червні 2022 року. Так, ще напередодні саміту Єврокомісії у Брюсселі, де вирішувалось питання кандидатства, Верховна Рада України ухвалила Антикорупційну стратегію України на 2021–2025 роки й одразу після її прийняття – НАЗК почало працювати над розробкою Державної антикорупційної програми, яку Кабінет Міністрів України затвердив у березні 2023 року. Також, завдяки вимогам Єврокомісії, удалось вирішити ще одну гостру проблему: відсутність керівництва у чотирьох (НАБУ, САП, АРМА, ВАКС) із п'яти антикорупційних органів [16]. Очевидно, що для мінімізації ризиків відкату антикорупційних реформ, Україні варто зосередитись на посиленні внутрішньої стійкості антикорупційної системи, одними із ключових напрямків якої має стати: забезпечення інституційної спроможності антикорупційних органів, зокрема їх фінансової, кадрової, адміністративної незалежності; посилення формування антикорупційної культури; залучення та підтримка громадськості, незалежних ЗМІ до висвітлення корупційних схем; закріплення ключових елементів антикорупційної політики держави на конституційному рівні тощо.

Висновки. Таким чином, сформульовані у науковій доктрині визначення поняття «антикорупційна політика» дозволяють виокремити такі її ознаки, як: комплексний характер, системність та послідовність; ключовим суб'єктом її реалізації є держава в особі органів публічної адміністрації; взаємодія з громадськістю як важлива складова; основна її мета – запобігання, зниження рівня корупції, виявлення її проявів, усунення умов, що їй сприяють. Антикорупційна політика України не втрачає своєї актуальності з моменту проголошення незалежності держави, але незважаючи на певні досягнення, сьогодні вона стикається з низкою викликів серед яких: 1) недостатня інституційна спроможність антикорупційних органів (НАЗК, НАБУ, САП, АРМА, ВАКС); 2) корупція в судовій системі; 3) слабкий рівень залучення громадськості до протидії корупції, зокрема відсутній окремий закон, який би захищав викривачів корупції та іншої суспільно важливої інформації, хоча й триває робота над його розробленням; 4) недосконалість антикорупційного законодавства і необхідність урахування викликів пов'язаних, як з воєнним часом, так і поствоєнною розбудовою; 5) необхідність посилення внутрішньої стійкості антикорупційної системи України. Наведений перелік не є вичерпним, оскільки в сучасних умовах Україна має максимально оперативно реагувати на нові корупційні ризики і адаптувати антикорупційну політику з метою усунення їх причин. Водночас саме наведені виклики обумовлюють подальші перспективи розвитку антикорупційної політики України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нестеренко К.О., Булгакова О.В. Антикорупційна політика України в контексті війни. *Вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 77, ч. 2. С. 98–101. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.16>.
2. Про засади державної антикорупційної стратегії на 2021–2025 рр.: Закон України від 20.06.2022 р.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.
3. Corruption Perception Index. Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2024>.
4. Гришина Н.В., Ростовська К.В. Державна антикорупційна політика як адміністративно-правова категорія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 31–33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/2>.

5. Ганьба О. Державна антикорупційна політика: поняття, сутність та загальні ознаки. *Публічне право*. 2021. № 4(44). С. 88–95. DOI: 10.32782/2306-9082/2021-44-10.
6. Новак А. Національна антикорупційна політика: особливості та основні чинники розвитку в умовах сучасного державотворення. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 3(34). С. 62–66.
7. Сkochиляс-Павлів О.В. Правові аспекти удосконалення державної антикорупційної політики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 27–33.
8. Наумчук К.М. Державна антикорупційна політика України. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. № 2(104). С. 156–162. DOI: [https://doi.org/10.26642/ema-2023-2\(104\)-156-162](https://doi.org/10.26642/ema-2023-2(104)-156-162).
9. Демчик Н.П. Реалізація антикорупційної стратегії в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 289–292. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/67>.
10. Самойленко Л.Я., Назаренко С.А., Перун Н.В. Виклики та бар'єри в реалізації антикорупційної політики на національному та регіональному рівнях. *Економічний простір*. 2024. № 194. С. 87–91.
11. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 256.
12. Оцінка ефективності та незалежності антикорупційних органів: думка адвокатів. *Юридична Газета online*. 2025. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/sferi-praktiki/antikorupciyna-praktika/ocinka-efektivnosti-ta-nezalezhnosti-antikorupciynih-organiv-dumka-advokativ.html>.
13. Хотинська-Нор О.З., Саленко О.В. Корупція як фактор делегітимації судової влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. С. 665–669. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.117>.
14. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. аналітичний звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2024. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-83/sources/380-111340470-67a239fc55bdd.pdf>.
15. Ортинський В. Роль громадянського суспільства та ЗМІ у боротьбі з корупцією. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2020. № 3(27). С. 1–6. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2020.27.001>.
16. Демчук П., Куц А., Риженко К., Січевлюк Н., Ткачук А., Швадчак А. Десять років боротьби з корупцією: успіхи і виклики, які постали перед Україною. 2024. URL: https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2024/09/Dziesiec-lat-walki-z-korupcja_UA.pdf.
17. Три тижні без громадського контролю: чому діяльність АРМА викликає все більше запитань. УНН. 2024. URL: <https://unn.ua/news/try-tyzhni-bez-hromadskoho-kontroliu-chomu-diialnist-arma-vyklykaie-vse-bilshe-zapytan>.
18. Bondarenko, O., Reznik, O., Yevgen, G., Andriichenko, N., Stohova, O. (2020). Participation of Ukraine in International Cooperation against Corruption. *Amazonia Investiga*, 9(29), 407–416. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.45>.
19. Андрейшина Н. Довіра до корупційних органів. *Active Group*. 2024. URL: <https://activegroup.com.ua/2023/01/24/dovira-do-antikorupciynih-organiv/>.
20. Біленко В.А. Шляхи удосконалення антикорупційного законодавства в Україні в умовах війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. С. 241–245. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.43>.
21. Боголепова А., Ковтун О. Актуальні проблеми подолання корупції в умовах війни у поствоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. Вип. 27. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/395/334>.